

פעילותה של תנועת "השומר הצעיר" בגטו לודז': תרומתה הייחודית לחניכיה בגטו בשנים 1940–1944

גטו לודז' היה הגטו הגדול הראשון שהקימו הגרמנים בשטחי פולין הכבושה המסופחים לרייך (אפריל 1940), ואף שהיהודים שנכלאו בו יועדו להישלח מזרחה, לשטח הגנרלגוברנמן, הוא נותר הגטו האחרון בפולין (אוגוסט 1944). גטו לודז' היה ייחודי והפך על ידי הנאצים לדגם חיקוי בשביל אישים ונציגים ממקומות שונים ברייך.¹ נראה שגם תנועת "השומר הצעיר" בגטו לודז', שבפעילותה עוסק מאמר זה, הייתה ייחודית ושונה מסניפי התנועה ופעילויותיהם בגטאות אחרים בפולין. על פעילותה של התנועה קיים חומר תיעודי רב שכולל חיבורי חניכים המתארים את חייהם היומיומיים בתנועה ובגטו, מחשבותיהם וחלומותיהם, אשר נאסף בגטו על ידי פייבל פודה לאחר חיסול הגטו באוגוסט 1944.² עם חיסול הגטו החליט פודה להסתתר, ולאחר פינויו חיפש בדירותיהם של חברי התנועה ופעיליה אסף את החומר שמצא ושמר עליו עד ליום השחרור. בשנת 1949 נשלח החומר לארכיון "השומר הצעיר" במרחביה ומשם הועבר לארכיון "מורשת" בגבעת חביבה, שם הוא שמור עד עצם היום הזה.

"השומר הצעיר" בלודז' עד לסגירת הגטו במאי 1940

קן "השומר הצעיר" בלודז', שהוקם בחורף 1915³ ושכן ברחוב פיוטרקובסקה 110, מנה כמה מאות חברים ונחשב לאחד הקנים הגדולים בפולין.⁴ בקן התקיימו אספות,

- 1 ישראל גוטמן, "ייחודו של גטו לודז'", בתוך: אריה בן מנחם ויוסף רב (עורכים), **כרוניקה של גטו לודז'**, כרך א', ירושלים: יד ושם (תשמ"ז), עמ' מג.
- 2 פייבל פודה-פורדמסקי, שנולד ב-1924 בלודז' שבפולין, היה בן 15 כשפרצה מלחמת העולם השנייה, חבר בקן "השומר הצעיר" בלודז' ומדריך גדוד "לחורין" בגטו.
- 3 הקן בלודז' היה מן הגדולים והמאורגנים בפולין ופעלו בו מאות צעירים. ראו: יהודה גוטהלף ואברהם כהן (עורכים), **ספר השומרים: אנתולוגיה לזיכרון של השומר הצעיר**, ורשה: ההנהגה העליונה להסתדרות השומר הצעיר (תרצ"ד), עמ' 7. ראו גם: לוי דרור וישראל רוזנצוויג (עורכים), **ספר השומר הצעיר**, כרך א', מרחביה: ספרית פועלים (1956), עמ' 50-51; מתתיהו מינץ, **חבלי נעורים**, ירושלים: הספרייה הציונית (תשנ"ה), עמ' 126. אלי צור סבור שהקן פעל כבר משנת 1913. ראו: אלי צור, "ההזיה והכליון", בתוך: חיים אבני (עורך), **יהדות זמננו**, כרך 7, ירושלים: מאגנס (תשנ"ב), עמ' 159.
- 4 עדות יחיאל פוקס, **ארכיון יד ושם** (להלן: **איו"ש**), O3/8582, עמ' 2. פודה מעיד שבקן היו כ-200 חברים, ריאיון עם פודה, 18 באוקטובר 2007, ארכיון פרטי של הכותבת. לדעת צור היו בקן בסך הכול 279 חניכים מכל השכבות. ראו: צור, עמ' 160.

משחקים, שירה, ריקודים, טיולים ו"מושבות קיץ"⁵ וגם רוחות המלחמה שהחלו לנשב באירופה לא הפרו את שגרת חייהם של "השומרים".⁶ עם כיבושה של לודז' בספטמבר 1939 נפסקה הפעילות בתנועה ורוב מנהלי הקבוצות והגדודים יצאו מזרחה, לוורשה.⁷ באוקטובר 1939 חזר ללודז' המדריך יחיאל פוקס⁸ וב"מועצת הגדוד" שהתקיימה בביתו נידונה השאלה מה לעשות בדגל ובמסמכים הרבים שהחברים הצליחו לחלץ עם כיבוש העיר.⁹ בראשית מרץ 1940 החלה בריחה המונית של יהודים ממרכז העיר אל שטח הגטו,¹⁰ מרחק של כשני קילומטרים.

באחת ההפסקות [בדרך] פגשנו את חברינו מהתנועה... תוך כדי שיחה הזכיר בנימין שאצל אחדים מחברי התנועה נמצאים ספרים בעלי ערך רב שחייבים להציל ולהעביר לגטו, כגון אקונומיה פוליטית של בוגנבוב, כתבי קרל מרקס, פסיכואנליזה של פרויד, כתבי אנגלס וספרי מדע שונים. חילקנו בינינו את התפקידים וכל אחד לקח על עצמו להעביר חלק מהספרים לגטו.¹¹

הקריאה בספרים הייתה לחלק בלתי נפרד מחייהם האישיים והתנועתיים של החניכים בגטו.¹²

את המשך פעילותו של קן "השומר הצעיר" בגטו לודז' יש לזקוף לחזרתו ללודז' של יחיאל פוקס, המדריך של גדוד "לשחרור" (שכבת צופים-בוגרים), ולעובדה ששכבת הצופים הבוגרים נותרה גם בתוך הגטו הסגור.

- 5 פייבל (פודמסקי) פודה, זיכרונות מגטו לודז', רעננה: דוקוסטורי (2004), עמ' 32-33.
- 6 שם, עמ' 39; Jakub Poznanski, *Pamiętnik Z Getta Łódzkiego*, Łódź-Poland: Wyd.Lodzkie (1960), p. 9.
- 7 פודה, זיכרונות, עמ' 47 ועמ' 50. גל הבריחה מהעיר החל ב-6 בספטמבר 1939 ועם הבורחים נמנו יהודים, פולנים, תעשיינים, אנשי אינטליגנציה ואישים מהנהגת הקהילה היהודית. ראו: Poznanski, עמ' 12.
- 8 פוקס, שנולד ב-1920 בקלצה שבפולין, היה חבר ותיק בקן "השומר הצעיר" בלודז' ומדריך גדוד "לשחרור" ובמרוצת הזמן היה למנהיג התנועה בגטו. עם פרוץ המלחמה הוא ברח לוורשה ולאחר כניעתה חזר ללודז'. ראו: פודה, זיכרונות, עמ' 55. ראו גם עדות יחיאל פוקס, איז"ש, O3/8582, עמ' 6-8.
- 9 על מבצע החילוץ ראו: פודה, זיכרונות, עמ' 55-56; צור, עמ' 161.
- 10 הבריחה ההמונית אל תוך שטח הגטו התרחשה לאחר הלילה שבין 6 ל-7 במרץ 1940, שבו נכנסו גרמנים חמושים לבתי היהודים ברחוב פיוטרקובסקה ורצחו באכזריות מאות יהודים. ראו: מיכל אונגר, לודז' אחרון הנטאות בפולין, ירושלים: יד ושם (2005), עמ' 105-106; פודה, זיכרונות, עמ' 58.
- 11 פודה, זיכרונות, עמ' 61-62.
- 12 חברי "השומר הצעיר" הרבו לקרוא וספרים רבים עברו מיד ליד. ראו: שם, עמ' 64-65.

התקופה הראשונה: מסגרת הגטו ועד לחיסול החווה במרישין

עם סגירתו של גטו לודז', ב־30 באפריל 1940, הרגישו היהודים בטוחים בתוך הגטו יותר מאשר בעיר, בעיקר משום שהגרמנים מיעטו להיכנס לתוכו ומשום שלאחר הזעזוע עם המעבר לגטו התהוותה בו שגרת חיים.¹³ במשך הזמן קמו בגטו משרדים ומחלקות שטיפלו בצורכי היום-יום של הציבור היהודי, אולם בני הנוער, כמו מבוגרים לא מעטים, נותרו בלא תעסוקה, לא למדו, ישבו בבית, או שהסתובבו בחוסר מעש ברחובות. הצפיפות הרבה בדירות הגטו גרמה לכך שחברי "השומר הצעיר" כמעט לא נפגשו בצורה מסודרת, כל שכן שרובם טרם הכירו את רחובות הגטו ולא ידעו היכן מתגוררים בו חברי התנועה. גדודים אחדים קיימו מדי פעם פגישות ברחוב והחבורות נוצרו על פי מקומות המגורים.

במחצית מאי 1940 נפוצו בגטו שמועות על חווה חקלאית שתוקם בשולי הגטו.¹⁴ הגטו כלל את שכונת בלוטי בעיר הישנה של לודז', את הפרבר החקלאי מרישין ואת בית הקברות.¹⁵ מרישין, המרוחק כשניים-שלושה קילומטרים ממרכז הגטו, היה אדמת בור, שבימי הגשמים הפכה לביצה טובענית.¹⁶ באמצע מאי 1940, לאחר הקמתה של מנהלת הגטו, הוקמה המחלקה הכלכלית של היודנראט ובה אגף לטיפול בגנים ובחלקות החקלאיות שנכללו בשטח הגטו. מטרתו של האגף הייתה להחכיר את השטחים החקלאיים של מרישין, בהנחה שריבוי החוכרים יבטיח לגטו אספקה של תוצרת חקלאית.¹⁷

ב־11 במאי 1940 פרסם האגף הודעה לתושבי הגטו על החכרת חלקות אדמה לעיבוד חקלאי במרישין.¹⁸ כישלון התכנית ומאבקי הכוח במחלקה הכלכלית דרבנו את אחד החברים באגף, האגרונום יעקב פוזננסקי,¹⁹ להקים מדור עצמאי להכשרת צעירים לעבודה חקלאית, שייקרא "הכשרה". השמועה על הקמת המדור החדש לנוער בגטו עוררה הדים חזקים בקרב תנועות הנוער החלוציות משום שנושא

13 שם, עמ' 11.

14 אונגר, לודז', עמ' 403; צור, עמ' 162. בכל מפגש במסגרת הגדודים קיבלו החברים מידע נוסף על מרישין ואף ביקרו במקום. ראו: עדות פייבל פודה, איו"ש, O33/C3087, עמ' 5 (מספור של הכותבת).

15 אונגר, לודז', עמ' 99-100.

16 ראו: David Sierakowiak, *Dziennik Dawida Sierakowiaka*, Warszawa: Iskry (1960), p. 30; צור, עמ' 162.

17 צור, עמ' 162; Poznanski, עמ' 27.

18 אונגר, לודז', עמ' 403.

19 יעקב פוזננסקי, יליד לודז', חי בגטו עם אשתו ובתו ובין השנים 1941 ו־1945 כתב יומן. בגטו עמד בראש האגף לטיפול בגנים ובחלקות חקלאיות, ויזם את רעיון ההכשרה. ראו: צור, עמ' 162. פוזננסקי כתב ביומנו שהאנשים שעבדו אתו באגף לא התאימו לעבודה חקלאית ולכן הציע לארגן הכשרות חקלאיות לקבוצות צעירים הרוצים ללמוד לעבד את האדמה. בסוף מאי 1940 התחיל פוזננסקי לארגן את נושא ההכשרות. ראו: Poznanski, עמ' 28.

ההכשרה היה שלב במשנתן החינוכית וחלק בלתי נפרד מהאתוס שלהן.²⁰ מדריכי תנועות הנוער למיניהן פנו לאגף וקיבלו רשות להקים במרישין "הכשרות" לחברי תנועות נוער, שיתגוררו בהן בצוותא ויעסקו בעבודה חקלאית וחינוכית. הכול ראו בכך הזדמנות לחידוש הפעילות התנועתית, כפי שנהגו לעשות בהכשרות הציוניות לפני המלחמה.²¹ אזור ההכשרות נקרא מרישין 2, כדי להבדילו מהאזור במרישין שבו פעלו מסגרות חינוכיות ובתי ילדים שלא השתייכו לתנועות הנוער. במרישין 2 פעלו ככל הנראה 27 קיבוצי הכשרה של תנועות הנוער הציוניות, ובהם חיו ועבדו כ-1,200 ילדים ובני נוער.²²

באחד הימים התקיימה במרישין אספה כללית במעמד מרדכי חיים רומקובסקי, ראש הגטו, שאישר את הקמתם של קיבוצי ההכשרה.²³ באותו יום התכנסו חברי קן "השומר הצעיר":

אספנו את כל החברים ואפילו רבים מן השכבות הצעירות... רומקובסקי ירד מן הכרכרה... נאם נאום קצר, מנה את מספר האנשים, חשב לרגע ואמר: "חמישים" [חברים]...²⁴ וכך... גולדה החווה "השומרית", באזור מרישין... החווה שכנה ברחוב מֶלְרֶסְקָה 1 וקיבלה את השם "גרופה ב" (קבוצה ב').²⁵

לחברי קן "השומר הצעיר" בגטו היה זה יום גדול: "הפגישה עם הגדוד כולו ועם חברים רבים משכבות אחרות... עודדה ועוררה אותנו כאילו משינה ארוכה... מלאי תקוות וציפיות רבות הסתובבנו בין הצריפים והמבנים הכפריים, שאמורים היו לשמש לנו... בית חדש".²⁶ באותה אספה נשא דברים המדריך פוקס ולאחר שסיים את דבריו כל חבר היה צריך להכריע אם יוכל לעזוב את בית הוריו, ואף שרוב החברים הביעו רצון לעבור לחווה, היה עליהם לשכנע תחילה את הוריהם בצדקת בחירתם. האספה הסתיימה בהחלטה של כולם ליצור במרישין קיבוץ הכשרה.²⁷ קבלת הרשות

20 צור, עמ' 162; Poznanski, עמ' 28.

21 אונגר, לודז', עמ' 403.

22 ישנה אי-בהירות בעניין מספרן של ההכשרות הציוניות במרישין. אונגר סבורה שבמרישין היו 24 הכשרות ציוניות (אונגר, לודז', עמ' 404), ופודה סבור שהיו 27 הכשרות ציוניות (פודה, זיכרונות, עמ' 80). דוד גורן סבור שהיו 23 קיבוצי הכשרה של התנועות הציוניות והבלתי ציוניות. ראו: דוד גורן, "על קיבוצי ההכשרה הציוניים במארישין", משואה כב (1994) 66.

23 ריאיון עם פייבל פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

24 על פי הדיווח למועצת הפלוגות החקלאיות, היו בקיבוץ "השומר הצעיר" 50 חברים. ראו: צור, עמ' 163. פודה מציין שהיו 50 חברים מהגדודים "לשחרור", "הסנה" ו"תל חי" בקן בלודז'. ראו: פודה, זיכרונות, עמ' 73. רשימה שמית ראו בתוך: אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', ארכיון מורשת (להלן: א"מ), D1.259.

25 פודה, זיכרונות, עמ' 73.

26 שם, עמ' 71.

27 שם, עמ' 72.

מההורים לא הייתה מכשול קשה במיוחד, ומרבית ההורים נענו בחיוב לבקשה מתוך הבנה שהדבר הוא לטובת שני הצדדים. ההורים גם סייעו בהתארגנות לקראת החיים בחוה, כמו למשל באיסוף רהיטים, כלי מטבח, כלי עבודה וכדומה.²⁸

הקמת החווה

התקופה במרישין, שנמשכה שמונה חודשים, מאביב 1940 עד חורף 1941, זכורה לחברי "השומר הצעיר" ולחברי התנועות האחרות כחוויה בלתי נשכחת וכגן עדן.²⁹ חוות "השומר הצעיר" במרישין כללה ארבעה בתים, שאחד מהם הועמד לרשות קן "השומר הצעיר", וחלקת אדמה מעובדת. על אף התיל הדוקרני שסביב הגטו והשוטר הגרמני שעמד על המשמר ממש מתחת לאפם של הצעירים, יצרו התנאים אשליה שמרישין אינה שונה מהמושבה "השומרית" שלפני המלחמה. הקן היה מאורגן היטב, בראשותו של פוקס התנהלה בו העבודה באופן סדיר,³⁰ ובדיוק כמו בקן "השומר הצעיר" בלודז' לפני הכיבוש הגרמני, גם כאן היו לקן שלושה גדודים מחולקים לקבוצות.³¹

חיי היום-יום בחווה התנהלו במתכונת של הכשרה קיבוצית. מדי יום הופיע על לוח המודעות "סידור עבודה",³² ויום אופייני בחווה התנהל משעות הבוקר המוקדמות ועד לשעות הערב המאוחרות. יום העבודה נמשך שמונה שעות והסתיים בארבע אחר הצהריים, והקבוצה הגדולה ביותר עבדה בחלקת האדמה, התנסות שהחברים בה חוו זו הפעם הראשונה. החברים שעבדו בחקלאות עיבדו בחווה חלקת אדמה של שניים או שלושה דונמים, ובה חפרו, זרעו ושתלו בעיקר ירקות ותפוחי אדמה, ובה בעת למדו הכול את השפה העברית מהמדריכים והמנהלים ששלטו בה.³³ הקבוצה השנייה עסקה בעבודות חוץ על פי צורכי הגטו וחבריה שימשו מחנכים ועובדי עזר בבתי הילדים שבמרישין, במשרד האזורי ובחנות הקהילתית למזון. כן היו חברים אחדים שנשארו בחווה ועסקו בעבודות פנימיות כגון מטבח, ניקיון, מזכירות ותיקונים. בין חמש לשש אחר הצהריים התחילה הפעילות החינוכית והחברתית בחווה, שכללה חוגים, הרצאות ושיחות.³⁴ בחווה הייתה ספרייה, החברים ניצלו כל רגע

28 שם, שם.

29 צור, עמ' 163; פודה, זיכרונות, עמ' 71; אונגר, לודז', עמ' 414.

30 עדות פוקס, איז"ש, O3/8582, עמ' 16. בהנהלת הקן היו חברים פוקס, אברהם קודליק, יהודה ארסטר וחווה לאוטנברג. ארסטר היה ראש גדוד "מנוף" ועסק בפעילות התרבותית, פוקס היה ראש גדוד "לשחרור" ועסק בבעיות ארגוניות ולאוטנברג עסקה בחינוך בגדוד "מנוף" ובארגון פרויקטים. ראו: עדות פודה, איז"ש, O33/C3087, עמ' 7-8.

31 ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

32 עדות פודה, איז"ש, O33/C3087, עמ' 6-10.

33 פודה, זיכרונות, עמ' 74. דוגמה ל"סידור עבודה" ראו בנספח מס' 1.

34 שם, עמ' 74-75. אסתר דובלין מספרת בעדותה שהייתה בחוג ידיעת הארץ, בעלה יצחק היה בחוג קשר וחברתה הייתה בחוג לעזרה ראשונה. ריאיון עם אסתר דובלין ויצחק רובינשטיין, 15 באוקטובר 2007, ארכיון פרטי של הכותבת.

פנוי לקריאה וללימוד עצמאי וכמות המחברות של כותבי הרשימות תפחה משבוע לשבוע. "לבד מההרצאות, עבדו אנשינו עבודה עצמית אינטנסיבית... היינו לומדים מקצועות מדע שונים... היינו עורכים ויכוחים לשם בירור בעיות שהתלבטנו בהן. רצינו להבין הכול, לדעת הכול. ככל שהרבינו ללמוד כן גבר בנו הרעב לדעת".³⁵ כל פעילות בקן נפתחה בשירה בציבור, ולאחריה הציג המדריך נושא שהתפתח לשיחה בין החברים בקבוצה – נושאים אקטואליים, כלליים וכאלה הקשורים לעם היהודי, לארץ ישראל ולציונות.³⁶ החברים ענו באופן קבוע על שאלונים (אנקיטות), והחיבורים הוגשו למדריכים לבדיקה. הפעילות נחתמה במחול ההורה, שבו השתתפו כל הקבוצות והגדודים. במסגרת הגדוד נערכו בקביעות סמינרים חינוכיים בנושאים מגוונים ואירועים חגיגיים כמו ערב שהוקדש לב"ז הרצל, לח"נ ביאליק ולאחרים. בספטמבר 1940 התקיים אירוע מיוחד – "המשפט על הטכניקה" – שהשתתפו בו חברי הקן ואורחים נוספים. המשפט המבויים נמשך יומיים בחדר מקושט ובהשתתפות תובע, סגור, עדים וקהל.

החיים בחווה היו אינטנסיביים ולא היה יום בלא משחקים צופיים או טיולים קצרים. תדרי הקן ועליית הגג היו מלאים בחברים עסוקים ובמגרש הספורט נערכו תחרויות ואימונים. במזג אוויר נאה הצטרפו לפעילות בשעות הערב גם חברים שלא התגוררו בחווה, ובשבתות, בחגים ובאספות חגיגיות של הקן לבשו הכול בגדי חג וגם האוכל היה מיוחד.³⁷ משגדל הקן החלה התנהגה להתארגן לעבודה חינוכית מסודרת, כיאה לקן שהיו בו באותם ימים כ-250 חברים. לכל גדוד היה חדר משלו,³⁸ ובו עסקו בפעילויות מגוונות והוציאו עיתון. בעיתון היו מדורים, כגון ארץ מולדת, מדור ספרותי ומדור מדעי לימודי. במדור הספרותי כתבו שירה, ובמדורים האחרים כתבו מאמרים בנושאים מנושאים שונים. בדבר המערכת בגיליון הראשון של "עדת בני מדבר" (1940) נכתב: "... כל העדה התכוננה לקראת הוצאת העיתון וכתבה מאמרים... העיתון הוא מקום להעלות בו זיכרונות, תכניות ופרויקטים... העיתון של העדה חייב להיות הראי של המחשבות והרגשות האמיתיים של כל העדה, לכן חשוב שתזכרו זאת".³⁹

הקשר בין החווה במרישין לבין הגטו נשמר באמצעות הנוער שהגיע מהגטו לפעילויות ובאמצעות מי מהחברים שהתגוררו בחווה וביקרו בשבתות את בני

35 פודה, זיכרונות, עמ' 75.

36 על דוגמאות לפעילויות בחווה ניתן לקרוא במחברת של "שבט ה'". ראו: א"מ, D1.248.

37 ראו: א"מ, D1.248; עדות פודה, איו"ש, O33/C3087, עמ' 8-9. דובלין מספרת על מסיבת חנוכה בחווה. "הלכתי ברגל בשלג ולא האמנתי שאגיע... מרחוק הרחתי ריח של לביבות... שמעתי את 'מעוז צור'... נכנסתי כמו לגן עדן. לבשנו חולצות לבנות שעוד היו לנו מהבית", ריאיון עם דובלין ורובינשטיין, ארכיון פרטי של הכותבת.

38 החדר נחנך באירוע חגיגי, לרבות גזירת הסרט האדום במספריים והסרת הלוט מעל השלט. ראו: א"מ, D1.248.

39 שם, D1.250, קטע 1 (בלא מספור).

משפחתם, או חבר שחלה ונאלץ להישאר בגטו.⁴⁰ הקשר בין החווה למנהלת הגטו נגע לנושאים מנהליים (חובות הקיבוצים, פקודות "הנשיא" וחלוקת האספקה), והתקיים בתיווכו של "ועד הקיבוצים", שנבחר על ידי נציגי ההכשרות, מנה שישה חברים והיה המוסד שייצג אותן וזכה להכרה של מנהלת הגטו.⁴¹ מזכירות הוועד עמדה בקשרים עם כל מחלקות היודנראט בגטו, ייצגה את ענייני הקיבוצים בפני ראש הגטו רומקובסקי וניהלה את הפעילות בין הקיבוצים לבין עצמם. המזכירות נהגה להודיע לקיבוצים, בחוזרים בכתב, על חובותיהם, על חלוקת האספקה ועל ההוראות של רומקובסקי שלא התערב בעבודתו של "ועד הקיבוצים".⁴²

בסוף קיץ 1940 הייתה אספקת המזון בחווה טובה יותר מאשר להמוני היהודים בגטו, ומאחר שבגטו שרר רעב כבד היו יהודים שהגיעו מהגטו לאזור מרישין וגנבו חלק גדול מהתוצרת החקלאית.⁴³ זה היה לאחר שהגטו היה סגור קרוב לארבעה חודשים ומלאי המזון אזל. בתחילה הגיבו תושבי הגטו על הרעב בהפגנות תוקפניות,⁴⁴ בהמשך התנפלו על שדות הגטו ובמשך שבוע רוקנו את כל השדות בקרבת הגטו ולאחר מכן הגיעו אל השדות במרישין.⁴⁵ כדי למנוע בעתיד את הגנבות וההברחות, החליט רומקובסקי להקים במרישין משטרה פנימית מקרב חברי ההכשרות ובאוגוסט 1940 ציווה להקים משטרה קיבוצית וכל קיבוץ חויב לשלוח שניים-שלושה אנשים לשרת בכוחותיה.⁴⁶ לא הכול הסכימו להוראה זו: המתנגדים הבולטים היו שני הקיבוצים של "השומר הצעיר" ושל "דרור", שלא רק התנגדו, אלא גם נאבקו נגד ההצעה ולא נכנעו להחלטת "ועד הקיבוצים". במהלך המאבק שלח הוועד כמה פעמים דרישות נחרצות לשתי התנועות ואיים בהסקת מסקנות, אך בלא הועיל. המשטרה במרישין אכן קמה והיו לה 58 חברים, בלא נציגי הקיבוצים שהתנגדו.⁴⁷ לימים טענו חברים מ"השומר הצעיר" שהצווים שהוציא רומקובסקי השפיעו על מהלך החיים בחווה וכי בסופו של דבר הם שהביאו לחיסולה.

- 40 עדות פודה, **איו"ש**, O33/C3087, עמ' 12. "ביקרנו את ההורים מעט... ההורים היו מרוצים שאנחנו בחווה...", ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת. ראו גם: **א"מ**, D1.242.2.
- 41 עדות פוקס, **איו"ש**, O3/8582, עמ' 18. במרישין נבחרו שני ועדי קיבוצים, הראשון בספטמבר 1940 והשני בנובמבר 1940. ישנה רשימה שמית של החברים בוועדים. ראו: אונגר, **לודז'**, עמ' 404.
- 42 צור, עמ' 163; פודה, **זיכרונות**, עמ' 80-81.
- 43 עדות פודה, **איו"ש**, O33/C3087, עמ' 6-7. פודה מוסיף שהאוכל היה יחסית טוב יותר אבל בחורף 1941 המצב הורע. ראו גם: אונגר, **לודז'**, עמ' 408.
- 44 אונגר, **לודז'**, עמ' 230-231; בן מנחם ורב, **כרוניקה של גטו לודז'**, כרך א', עמ' 4.
- 45 פודה, **זיכרונות**, עמ' 82-83.
- 46 אונגר, **לודז'**, עמ' 407.
- 47 פודה, **זיכרונות**, עמ' 81-82; אונגר, **לודז'**, עמ' 407.

החיים בחווה בחורף 1940-1941 וחיסולה

האווירה בחווה השתנתה עם עונות השנה, ובבוא החורף, ובעקבותיו השלג הראשון, ירדה על החווה עצבות והאספות היו נדירות. מאחר שעבודת השדה הושבתה, ואספקת המזון פחתה, עבדו רוב החברים במקומות עבודה שהקצה להם היודנראט - עקירת גדמי עצים וחפירת תעלות ביוב - והעובדים חזרו לחווה מותשים וקפואים עד לשד עצמותיהם. ברשות החברים היו אמנם ירקות בכמות מספקת, אך מנת הלחם היומית הייתה 300 גרם בלבד, ואלה שעבדו בעבודות הקהילה קיבלו תוספת של עוד 15 גרם.⁴⁸

בראשית דצמבר 1940 קיבלה הנהגת הקן מכתב ממרדכי אנילביץ, ראש תנועת "השומר הצעיר" בוורשה, ובו עדות על מצבם הקשה של יהודי פולין. "... סבורים היינו כי בווארשה לא יעזו להתעלל ביהודים כפי שהתעללו בלודז', וכי משם תבוא עזרת ההנהגה הראשית. והנה, אחרי קבלת המכתב הבינונו, שאין לצפות לשום עזרה משם לבד מעידוד ומילים חמות".⁴⁹ מכתבו של אנילביץ גרם לשבר גדול והשפיע קשות על הלך הרוחות בחווה, במיוחד בגלל המצב הנורא ששרר בגטו בחורף 1940-1941 ומחיר הדמים הכבד שגבה. הקרה באותו חורף אילצה את דיירי הגטו לשכב ימים ולילות במיטות, חומר הסקה לא היה בנמצא, מנות המזון היו זעומות והשיחות על אוכל לא ירדו מסדר היום. כל אחד מהחברים בחווה ידע שהוריו וקרוביו במקום מקור ומרעב, ומאחר שגם לשמונת החדרים בחווה היה קשה להשיג חומרי הסקה, היו החברים מיואשים וחסרי אונים.

ב־12 בינואר 1941 כתב החניך משה:

אנחנו חיים בתקופה שחורה משחור. האנושות נמצאת מתחת לרגל גסה של משטר שפל... ואנחנו חיים פה סגורים בתוך פיסת אדמה נידונים... מסביב חומות וחוטי תיל כמו במחנה ריכוז... המחשבות לא נותנות לי מנוח ואני רואה חזיונות שחורים... כמה מכרים וקרובים שלי נפטרו השבוע מרעב ומקור, וכמה קפאו למוות...⁵⁰

היה זה החורף הראשון בגטו. "בחורף זה ראינו בפעם הראשונה את המוות אל מול עינינו... מיום ליום התעצמה תחושתנו שגורל כולנו חד הוא, בין מי שגר בחווה במרישין ובין מי שחי בגטו הגדול יחד עם כולם. סביב כולם הרי מתוחה אותה גדר שמנתקת אותנו מכל העולם".⁵¹ האווירה הקשה, הדאגה, הייאוש והקור השפיעו על תפקודם האישי והקבוצתי של החברים.

48 פודה, זיכרונות, עמ' 91.

49 פודה, זיכרונות, עמ' 85. העתק מהמכתב ראו שם, עמ' 86-90.

50 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.247.10.

51 פודה, זיכרונות, עמ' 92-93.

בהשפעת הרעב כתב החניך יהודה, בינואר 1941:

... בעיית ההזנה חשובה מאוד במיוחד עכשיו, כשמסביב עוני והמחשבה על אוכל תופסת מקום ראשון במוחות האנשים. עם אספקה גדולה יותר של מזון יש שינוי לטובה מבחינה פסיכולוגית ומחשבתית... כי אנחנו לא רגילים לעבודה יומיומית. החברים עובדים בחוסר מוטיבציה... לא כל הפעילויות שאנחנו מתכננים מתבצעות לפי התכנון.⁵²

התנהלותם של הקיבוצים במרישין לא הייתה לרוחו של רומקובסקי ולרוח הפקידות של משטרת מרישין, ובינואר 1941 התכנסה במרישין ישיבה, שהחליטה כי יש לשנות את מבנה הקיבוצים ומוסדותיהם העצמאיים ולהתאימם לצרכים החדשים של הגטו. רומקובסקי היה זקוק לפלוגות עבודה בגטו והיה בטוח שהקיבוצים ייכנעו לדרישותיו בהנחה שלא ירצו לוותר על תנאי המחיה הטובים בחווה ולא יאבו לחזור לגטו.⁵³ הפעם הבין "ועד הקיבוצים" את הסכנה שבכניעה לרומקובסקי ותבע ממשטרת מרישין עצמאות מוחלטת ואי-התערבות בענייניהם הפנימיים של הקיבוצים. לאחר משא ומתן החליט ועד הקיבוצים להתפטר; ב-6 בינואר 1941 הופיע החוזר האחרון של המזכירות וב-12 בינואר חדל הוועד להתקיים.⁵⁴ באמצע ינואר 1941 עזבו חברי 27 הקיבוצים את בתיהם ואת אדמתם במרישין, וחזרו לגטו. כאן תם השלב הראשון, הגלוי, של פעילות תנועת "השומר הצעיר" בגטו לודז', ומכאן והלאה ועד לחיסול הגטו, באוגוסט 1944, המשיכה התנועה את פעילותה בגטו בחשאי.

בספרה על גטו לודז' מיכל אונגר סבורה שסתיו חורף 1940-1941 היווה נקודת מפנה בתולדות הגטו, שהביאה בסופו של דבר לפיזור ההכשרות של תנועות הנוער. באותה תקופה התרחשו בגטו שני תהליכים מרכזיים: המצוקה הקשה בגטו, שאילצה רבים מחברי תנועות הנוער לעזוב את ההכשרות ולחזור לגטו

52 6.1.41, אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.242. באותו חיבור מוזכרת גם השביתה שעליה הכריזה הקבוצה האחראית לחלוקת המזון, בשל מאבקי הכוח עם ועד הקיבוצים. עם השובתים נמנו גם כמה חברים מ"השומר הצעיר". צעד זה פגע בחברים בחווה הן מבחינה אישית (הרעב) והן מבחינה אידאולוגית. ראו: צור, עמ' 164.

53 חברי תנועות הנוער לא ציינו לבקשה להתייצב לעבודות הכפייה. ראו: אונגר, לודז', עמ' 410.

54 ב-12 בינואר 1941 כתב החניך משה את הדברים האלה: "... יום זה עבר עד הצהריים כרגיל, בערב נודע לנו שוועד הקיבוצים התפטר, והנהלה של מרישין רוצה לפנות כמה קבוצות, שלדעתה גנבו עץ מהגדרות. אנחנו מחכים להתפתחויות", אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.247.10. ראו גם: פודה, זיכרונות, עמ' 101. אונגר סבורה שמי שקיבל את ההחלטה לפזר את "ועד הקיבוצים" ב-12 בינואר 1941, היה כנראה רומקובסקי ולא הוועד. ראו: אונגר, לודז', עמ' 411.

להיות לעזר למשפחותיהם, ולצדה מדיניותו החדשה של רומקובסקי, שעסק באותה תקופה בפיתוחם המואץ של המפעלים ובתי המלאכה בגטו, ובהם ראה את הבסיס להמשך קיומו של הגטו.⁵⁵ לדעתי, הסיבות שהביאו לפיזור ההכשרות במרישין אינן ברורות דיין ויש מקום להעלות כמה השערות נוספות. רומקובסקי חשש מכוחם של בני הנוער שלא הסכימו עם דרכו – כוח שהיה עלול לערער את שלטונו; הוא הוזהר על ידי הגרמנים שחששו מן הריכוז המאורגן של תנועות הנוער ומפעילותן הקולקטיבית במרישין; בשל בעיית אספקת המזון חשב רומקובסקי לפרק את ההכשרות עוד בסתיו 1940 אבל התפנה לבצע את המשימה רק לאחר שביסס את מעמדו בגטו; מאבקי הכוח בין חברי "השומר הצעיר" לבין ועד הקיבוצים, שנסבו על ההתנגדות להקמת משטרת מרישין, והחלישו את מעמדו של הוועד, היוו בשביל רומקובסקי עילה מספקת לפרק את החווה.

ערכו של המפעל במרישין ניכר הן מהבחינה המספרית והן מהבחינה החינוכית. במרישין חיו כ־3,000 בני נוער וילדים, כ־1,200 מהם בקיבוצי ההכשרה, כ־1,400 במסגרות חינוכיות (בתי ילדים) שלא השתייכו לתנועות הנוער, והשאר בקבוצות נוער בלתי מפלגתיות שהתארגנו בכמה קיבוצים וכונו "נוער זהב".⁵⁶ לתקופת מרישין נודעה חשיבות מכרעת בתולדות תנועת "השומר הצעיר" בגטו לודז'. שם שבה התנועה והתארגנה מחדש לפעילות לאחר שמונת חודשי ההפסקה הארוכים בעקבות פלישת גרמניה לפולין, תנאי החיים בחווה חיוקו את גופם של החברים, תנאי הכרחי להמשך הישרדותם בגטו, וגיבוש חברתי זה יועמד במבחן המציאות עם חזרתם של החברים לגטו.⁵⁷

התקופה השנייה: מהחזרה לגטו עד ל"שפּרה" (ינואר 1941 – ספטמבר 1942)

חברי "השומר הצעיר" בלודז' חזרו מהחווה במרישין לגטו במחצית ינואר 1941. בשובם התקשו להתרגל למציאות החדשה בשל הגעגועים לקיבוץ ולחברה, התנאים הקשים בבית והידיעה הוודאית שתקופת מרישין לא תחזור. חברי התנועה התוודעו לחיי היום-יום בגטו – רעב מתמיד, חורף קשה מנשוא שבו קפאו הקירות בחדרי הבתים, היעדר חומרי הסקה וארוחה עיקרית שהייתה מנת מרק, שמי שעבד קיבל במקום עבודתו או במטבח ציבורי. רומקובסקי, שלא שכח לחברי תנועות הנוער את מרדנותם במרישין, נהג להענישם ולא תמיד שילב אותם בעבודה, צעד ששלל מהם את מנת המרק היומית.⁵⁸

55 אונגר, לודז', עמ' 409-411.

56 עדות פודה, איו"ש, O33/C3087, עמ' 10-11; עדות פוקס, איו"ש, O3/8582, עמ' 31 ועמ' 21; אונגר, לודז', עמ' 406-407.

57 צור, עמ' 164; עדות פוקס, איו"ש, O3/8582, עמ' 15; ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

58 אונגר, לודז', עמ' 415.

השלטונות הגרמניים פעלו עם רומקובסקי להקמת מערך עבודה בגטו, שעם הזמן הפך לנכס לכלכלת הרייך ולחלק בלתי נפרד ממדיניותו של רומקובסקי שראה בעבודה דרך להצלה – תפיסה שהפכה למאפיין המרכזי של הגטו וקבעה במידה רבה את גורל תושביו.⁵⁹

בגטו לודז' נוצרה מציאות ייחודית שהושפעה מכמה גורמים: ניתוקו של הגטו מהעולם החיצון ולפיכך תלותו המוחלטת בגרמנים; מדיניות השלטונות המקומיים ובראשם ארתור גרייזר (Greiser), פרידריך איבלהר (Uebelhoer) והנס ביבוב (Biebow);⁶⁰ מנהיגותו הריכוזית של רומקובסקי וייחודם המקצועי של יהודי לודז', שאפשר את הקמתו והתפתחותו של מערך העבודה בגטו בקנה מידה עצום.⁶¹ אף שבליט ברירה הפכו החיים בגטו לחלק מחיי היום-יום של חברי "השומר הצעיר", הם לא נטשו את רעיון הקן "השומרי". "ידענו שהקן הוא עכשיו 'רכושנו' היחיד, וכי יש לשמור עליו מכל משמר".⁶² החזרה ממרישין לגטו מנעה מחברים רבים לשוב לפעילות שוטפת ועיקר הבעיה הייתה שלקן לא היה בית לשכון בו. לאחר חיפושים ממושכים נמצאו שני חדרים ליד גבול הגטו, לא הרחק ממרישין, ואלה הפכו למעונו של הקן. הכול הבינו שבמעון החדש לא תהיה עבודה כמו בחווה במרישין, אולם הפעילות בתנועה נמשכה למרות המחסור במדריכים ובחניכים, שטיפלו בהוריהם החולים והרבו להיעדר. החניכים הגיעו לאספות מכל קצווי הגטו בקור, ברוח ובכפור, ולמרות המצב והתנאים הקשים האירו הפגישות בקן את חשכת החיים בגטו.⁶³ החניכה לילית (אסתר דובלין) כתבה במאי 1941:

החורף הזה היה נורא... חוץ מהקור הקשה היה גם רעב... אבל לנו היה הרבה יותר טוב משום שאנחנו עברנו את החורף עם שירה על השפתיים ועם אמונה במחר טוב יותר. באותו חורף נולד והתחשל אצלנו האומץ, ואכן היה צריך אומץ רב כדי שנוכל מדי יום לקום בבוקר, לקפוץ מהמיטה על רצפת הקרח, לארגן הכול ליום שלם ולהשאיר לנו זמן פנוי אחר הצהריים ללכת לאספה... כך, בעבודה ובשירה משותפת עבר לנו החורף... לקחו לנו את החווה... אבל לא התפורנו... המקום החדש הפך להיות מקום המפגש שלנו... אנחנו מסתכלים קדימה וצועדים לעבר העתיד באומץ.⁶⁴

59 אונגר, לודז', עמ' 148-168.

60 ביבוב היה איש עסקים וחבר במפלגה הנאצית. באביב 1940 מונה למנהל המחלקה לתזונה וכלכלה בגטו לודז' והוענק לו סמכויות נרחבות ביותר. הוא הפך אותו למקור לרווחי ענק, באמצעות ניצולו של כוח העבודה היהודי במפעלים שהקים בגטו ושווד רכושם של היהודים. לאחר המלחמה הועמד לדין בבית משפט פולני בלודז', נידון למוות והוצא להורג. ראו הערך "ביבוב", מרכז המידע אודות השואה, אתר יד ושם, www.yadvashem.org.il.

61 אונגר, לודז', עמ' 157-158.

62 פודה, זיכרונות, עמ' 109.

63 שם, עמ' 110.

64 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.250.

באביב 1941 חשבו החברים שייפתחו לפניהם אפשרויות עבודה חדשות ואף שקלו להרחיב את הקן, אולם כשהגיעו יום אחד לאספה גילו שהמשטרה היהודית החרימה את שני החדרים והפכה אותם לחדרי מגורים. בסוף ספטמבר 1941 נסגרו גם בתי הספר והגימנסיה במרישין, כדי שיהיה אפשר לשכן במבנים פליטים ממרכז אירופה, ובה בעת נפסקו הלימודים הסדירים בגטו והחינוך הפורמלי, שנמשך לסירוגין כשנתיים, הגיע לקצו.⁶⁵

פעילות הקן במחתרת

בתנאים אלה פסקה עבודת הקן והחברים הבינו שמן ההכרח להמשיך את הפעילות בחשאי בתוך הגטו. המציאות החדשה הייבה התארגנות אחרת משום שבתקופת החזרה לגטו אי-אפשר לדבר על הנהגת קן מאורגנת ופגישות עבודה מסודרות כמו שהיו בחווה. מכאן ואילך התקיימו האספות בדירות החברים, ובשל הצפיפות בגטו התחלקו הגדודים לקבוצות. החברים בקבוצה היו מודיעים זה לזה על מקום המפגש ומועדו. האספות התקיימו בדירות החברים.⁶⁶ מאחר שהחורף ותנאי החיים בגטו האטו את העבודה, עם בוא האביב הבינו החברים שעליהם לאזור את כל כוחותיהם, להתגבר על כל מכשול, ולחזור לעבודה סדירה.

באפריל 1941 כתבו חניכי גדוד "מנוף" חיבור בנושא: אילו שינויים הייתי רוצה שיעשו בגדוד וכיצד יש לבצעם? החניכה מרים כתבה ב-22 באפריל 1941:

... כשכבר התחלנו ללמוד ולעבוד על עצמנו, הרסו התנאים הקשים את תכניותינו וברגע המכריע עמד הגדוד לפני פירוק... עד עכשיו לא הצלחנו לארגן [בגטו] עבודה סדירה בגדוד ואני סבורה שכעת הבעיה בוערת ביותר. גם את בעיית המעון צריך לפתור... חוסר עבודה בקבוצות גורם לחוסר התעניינות ומשום כך לא הצלחנו לארגן הרבה דברים... אלה עניינים כבדי משקל הדורשים פתרון מהיר... בכל הכוח...⁶⁷

גם החניכה אסתר כתבה על אוירת הנכאים שהשתררה בגדוד לאחר החזרה ממרישין:

כחברה בגדוד "מנוף" שמתני לב לכך שצריך לחולל שינויים בחיים הפנימיים של הגדוד. אין מספיק אספות והדבר משפיע לרעה על מצבו של הגדוד. החיים המשותפים בגדוד אינם משקפים את המטרות של

65 פודה, זיכרונות, עמ' 113; צור, עמ' 166; אונגר, לודז', עמ' 220; Poznanski, עמ' 43; Sierakowiak, עמ' 113, 117.

66 ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

67 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.236.4.

"השומר הצעיר", בתוך הקבוצות אין קרבה ואין גם שיתוף פעולה... החברים אינם ממשיכים להתפתח ולעבוד על עצמם. לפיכך, חייבים לחזור להרצאות שלנו בתחומים השונים ולנתח ספרי קריאה...⁶⁸

באותו נושא כתבה החניכה לאה:

... גדוד "מנוף" ... הבטיח להתקרב אלינו ולעבוד אתנו לטובת התנועה... ניסיתי להתקרב אליהם... אבל התאכזבתי. החברים מגדוד "מנוף" היו מרוחקים ומתחו ביקורת על... שהנהגה אינה מצליחה לארגן את הגדוד... אני חושבת שבאספת הגדוד מן הראוי לברר את הסיבות לאווירה הקשה...⁶⁹

הביקורת על הנהגת התנועה קשורה מן הסתם לשינוי שחל בהרכב האנושי של הקן בגין התנאים הקשים בגטו לאחר החזרה ממרישין. חברים חדשים שלא יכלו להצטרף לקן כל עוד שהה בחווה חיפשו בגטו מסגרת חברתית תומכת ובחרו כעת להצטרף לתנועה בתקווה להשתלב בקן. אלא שקרה שקבוצה מסוימת התנגדה לקליטתם של המצטרפים החדשים ולא שיתפה אתם פעולה, בדרך כלל בגלל החשש שהרחבת הגדוד וחלוקתו לקבוצות עלולות לפגוע באינטימיות בתוך הגדוד, בעבודתו ובמסגרת החברתית שלו. מה שקרה בפועל הוא שבמהלך שנת 1941 אכן לא הייתה העבודה בקן אינטנסיבית ומסוף קיץ 1941 ואילך החלו החברים להפנים שהקן יתפרק אם לא יהיו לו מקום קבוע ופעילות סדירה.⁷⁰

בחדשים אוקטובר-נובמבר 1941 הגיעו לגטו לודז' 19,935 פליטים יהודים משטח הרייך ו-5,007 צוענים מאוסטריה.⁷¹ בגטו, שנדרש לקלוט אליו כעשרים אלף יהודים, לא היו חומרי הסקה, הרעב גבר, ורמת החיים הייתה עלובה במיוחד. מנות המזון קטנו, מנת הלחם היומית הצטמצמה מ-330 גרם לנפש ל-280 גרם, ותושבי הגטו התמרמרו על שהם נאלצים לחלוק עם הפליטים, שזה מקרוב באו, את דירותיהם ואת מזונם.⁷² בנובמבר 1941 החלו הגרמנים בהקמתו של מחנה המוות

68 שם, D1.236.19.

69 שם, D1.236.5.

70 פייבל פודה (פודמסקי), "קן השומר הצעיר בגטו לודז'", ילקוט מורשת כח (1979) 7, עמ' 25. ארסטר, שעמד בראש גדוד "מנוף", התכתב עם מרדכי אנילביץ וטוסייה אלטמן בוורשה, עם מרדכי אורון ונתן שוואלב בז'נבה, ועם חברים אחרים בגליל לודז'. ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת; צור, עמ' 169-170; אונגר, לודז', עמ' 415-417.

71 יהודים אלה הגיעו מ-16 באוקטובר עד 4 בנובמבר 1941, בעשרים טרנספורטים. הצוענים גורשו לגטו בין 5 ל-9 בנובמבר, בחמישה טרנספורטים. ראו: אונגר, לודז', עמ' 271-272; Poznanski, עמ' 11.

72 אונגר, לודז', עמ' 275-282; פודה, זיכרונות, עמ' 115.

חלמנו (Chelmo), ולאחר השלמתו החלה השמדת יהודי לודז' במחנה.⁷³ שנת 1942 הייתה השנה הקשה ביותר מבחינת הספקת המזון לגטו.⁷⁴ "ברחובות התהלכו לא בני אדם אלא שלדים, צלליות, נפרצו כל הסכרים על מנת להשקיט את הרעב, אנשים היו מוכנים לכל: גנבות, שוד ואף רצח."⁷⁵

המחצית הראשונה של 1942 הייתה אחת התקופות הקשות ביותר שידע קן "השומר הצעיר" ובמהלכה נפטרו אחדים מחברי התנועה, ובהם פעיליה המרכזיים. בתולדות קן "השומר הצעיר" בלודז' תקופה זו מכונה בשם "תקופת היגון", והיא חוללה בו את אחד המשברים הקשים שידע, ובעקבותיו חדלה פעילות הגדודים כמעט כליל, והפגישות בין החברים נעשו נדירות. באביב 1942, עם הפסקת הגירושים והשיפור במזג האוויר, חודשה גם פעילותו של הקן. הצעירים חיפשו איש את רעהו והחברים מגדוד "הבוגרים" הבינו שזו העת לחידוש הפעילות. הקבוצות שבו והתאספו בדירות החברים, כל פעם בדירה אחרת, ובאספות הללו שרו שירים ושוחחו על מגוון נושאים.⁷⁶

האירוע המשמעותי ביותר בתולדות הגטו היה הגירוש הגדול בין 5 ל-12 בספטמבר 1942 - ה"שפּרָה" - שבמהלכו גורשו מהגטו 15,685 נפש, ובהם ילדים עד גיל עשר, חולים וזקנים.⁷⁷ בתום ה"שפּרָה" פרסם ביובב הודעה על פתיחתם מחדש של בתי החרושת ובתי המלאכה וקרא לתושבי הגטו להתייצב לעבודה במשנה מרץ. תושבי הגטו ההמומים חוייבו לחזור לעבודה ונענו בין השאר משום שרצו להמשיך לחיות. חברי קן "השומר הצעיר" בגטו לא התאוששו מהלם הגירוש ורבים נאחזו באשליה כי בתוך שבוע או לכל היותר שבועיים יחזרו המגורשים לגטו. שוב התקשו החברים לחזור לאיתנם ופעם נוספת חדל הקן בגטו להתקיים.⁷⁸

על חשיבותה של מערכת היחסים בין היחיד לקבוצה, במיוחד לאחר ה"שפּרָה", שכפתה על היחיד התמודדות עם מציאות חיים חדשה בגטו ואבדן קשה מנשוא, אנו למדים מחיבור שכתבו החניכים בשנת 1943, בתשובה על השאלה: מהי ידידות? הרוב כתבו שטרם מצאו ידיד אמת, וכי הם מדמיינים את דמותו.

73 הגירוש הראשון לחלמנו החל ב-16 בינואר 1942 והוא נמשך בגלים עד 15 במאי 1942. ממאי 1942 חלה הפוגה בגירושים וב-1 בספטמבר 1942 החלו הגרמנים בהכנות לגירוש הגדול והמשמעותי בתולדות הגטו - ה"שפּרָה" (Szpera). במהלך שנת 1942 גורשו לחלמנו 71,290 מיהודי גטו לודז'. ראו: אונגר, לודז', עמ' 261-268.

74 השנה הקשה במשך כל שנות קיומו של הגטו והיא הביאה למותם של כ-43,743 יהודים בגטו - 21% מכלל תושביו. ראו: אונגר, לודז', עמ' 147-148.

75 פודה, זיכרונות, עמ' 133.

76 עדות פודה, איז"ש, O33/C3087, עמ' 14; ריאיון עם אביבה ואלכסנדר ברטל (7 בנובמבר 2007), ארכיון פרטי של הכותבת.

77 אונגר, לודז', עמ' 309.

78 פודה, "קן השומר הצעיר בגטו לודז'", עמ' 25.

... לאדם יש גם ידידים ואנחנו צריכים לחשוב אם כל חבר או מכר שאנחנו מבלים אתו את זמננו ושאליו אנחנו קרובים, אפשר לכנותו ידיד... הידיד חייב להיות מסוגל להקריב בשבילי, להיות לי לעזר וגם לעבור אתי את הרגעים השמחים והעצובים בחיי... הידיד חייב לאהוב אותי אהבה כנה ולהרגיש כמוני... הוא חייב להבין אותי. ידיד אי-אפשר לקנות, רק לזכות בו... אני משתוקק לידיד אמיתי...⁷⁹

ב-4 בדצמבר 1943 כתבה החניכה רות:

בתנאים שאנחנו חיים היום, אנחנו מרגישים מאוד את המחסור בידידים, במיוחד אנחנו הצעירים... ידיד הוא אדם שברגעים קשים נחלץ לעזרתך, אדם שמכיר את מחשבותיך, את הבעיות האינטימיות שלך, את ייסורי מצפונך ומחבב אותך... הידיד הטוב ביותר שלי היום זה הספר... ספר אינו יכול להחליף בן אדם... כל החברים והחברות בגדוד מחליפים במידת מה את הידיד...⁸⁰

ניתן ללמוד מכך שמציאות החיים והמאבק היומיומי להישרדות בגטו לא הותירו מקום לקשרים משמעותיים בין החברים בתנועה, כפי שהיו לפני המלחמה. אולם גם בגטו היו חברים שאצלם קיבלה החברות בתנועה משמעות אחרת, ייחודית למציאות החיים בגטו, והקבוצה היוותה להם תחליף למשפחה.⁸¹ ב-19 באפריל 1943 כתב החניך אברהם:

כשהגעתי לגטו... חייתי זמן מה בבדידות. יום אחד אמר לי אחד מחבריי שהוא שייך לקבוצת צעירים במרישין והציע לי להצטרף אליו... מכל הסובבים אותי בגדוד התקרבתי לשני חברים, ששיחות הנפש שלי אתם קירבו אותנו... חברים אלה שונים מהחברים בבית הספר... ייתכן שהרגשתי רעב לחברות משום שאין לי הורים, לכן אני מרגיש שחבריי הם כמו אחיי...⁸²

במהלך שנת 1942 הגיעו לגטו לודז' פליטים מערי השדה, כגון קליש (Kalisz), זדונסקה וולזה (Zduńska Wola) ופאבניצה (Pabianice), שהיו חברי התנועה. לאחר ה"שפחה" נוצר ביוזמתם קשר בינם לבין חברי הקן בגטו, הם התחילו לגלות

79 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.237.8.

80 שם, D1.237.18; D1.237.1.

81 צור, עמ' 177.

82 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.237.2; D1.238.13. ב-1944 כתבה החניכה

שושנה, שקיוותה כי הגדוד יהיה לה למשפחה ונכזבה. ראו: אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז',

א"מ, D1.240.9.

עניין בפעילות התנועה וכך נוצר הבסיס לעבודה משותפת בהמשך.⁸³ התקופה החדשה שלאחר ה"שפרה", המפגש עם חברי התנועה מערי השדה, הגורל המשותף וההבנה ההדדית, חוללו תמורה שהביאה שוב לחידוש פעילותו של קן "השומר הצעיר" בגטו.

התקופה השלישית: פעילות התנועה בשלב האחרון (לקיומו של הגטו 1943-אוגוסט 1944)

לאחר ה"שפרה" השתנה מעמדו של גטו לודז' והוא הפך למחנה עבודה גדול ובו כ-90,000 יהודים בגיל העבודה, והועסקה בו יותר מ-80% מאוכלוסיית הגטו, וב-1944 כ-95% מאוכלוסיית הגטו.⁸⁴ לאחר ה"שפרה" עבדו היהודים בפיקוחו הישיר של ביבוב,⁸⁵ אולם עם זאת חל שיפור מסוים בהספקת המזון והגירויים פסקו. "הרגיעה" במצב הביאה גם לחידוש פעילותן של תנועות הנוער בגטו⁸⁶ וקן "השומר הצעיר" התכנס בסוף 1942 לאספת "בוגרים" ראשונה בהשתתפותם של חברי התנועה מערי השדה. באספה שנערכה בדירתם של החברים מזדונסקה וולה הכירו לראשונה חברי הקן את עמיתיהם מערי השדה ולכולם היה ברור שזו אספה מכרעת.

ישבנו על המיטות, השולחנות והרצפה, וניסינו למצוא שפה משותפת... הרגשנו כי [האספה] חייבת להביא מפנה בחיינו ובחיי הקן... ההבנה ההדדית באה קודם שפיללנו לה. מישהו התחיל לפזם בחשאי שיר... סגרנו דלתות ותריסים. למטה הצבנו משמר. שוב היינו יחד ובהתלהבות שרנו "עוד לא נותקה השלשלת"... על אף הכול עלינו להמשיך לפעול בכל התנאים. הנוער בגטו מצפה לנו.⁸⁷

לאחר האספה הראשונה חשו הכול שהמשבר חלף ולא היו כל ספקות בשאלה אם לחדש את עבודת הקן. השאלה הייתה כיצד, ועם מי. שאלת המעון באה על פתרונה משום שלחברים מערי השדה ולהוריהם הייתה דירה שהתאימה למפגשים ולפעילות התנועה. חברי הקן הקימו שני "שיתופים" בשביל החברים הבוודים (שבני משפחותיהם גורשו), אחד לבחורים ואחד לבחורות, וכך הפכו שתי הדירות ל"רכוש התנועה".

83 פודה, זיכרונות, עמ' 145.

84 אונגר, לודז', עמ' 322.

85 שם, עמ' 511-522.

86 שם, עמ' 511. את המצב החדש בגטו שלאחר ה"שפרה" אישר פודה בדבריו. ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

87 פודה, זיכרונות, עמ' 145-146.

באספת הקן השנייה נידונו השאלות המעשיות של הפעלת הקן. ארסטר נבחר למדריך גדוד "מנוף" ופודה נבחר למדריך גדוד "לחורין". כן נבחרה לקן הנהגה חדשה, שכללה את פוקס, ארסטר, חנניה גרנס ופודה. הקן היה מוכן לעבודה וכעת לא נותר אלא לאתר את שרידי הגדודים ולארגנם מחדש, משום שהקן לא היה בנוי משכבת "הבוגרים" בלבד. כשחיפשו את שרידי הגדודים, הופתעו בוגרי הקן לגלות שחברי השכבות הצעירות מתכנסים זה זמן רב מיוזמתם ומנהלים פעילות, וכי חלקם אף פנו אל אחד המדריכים הוותיקים כדי שיעזור להם בעבודתם.⁸⁸ הדבר גרם לשמחה כפולה: הבוגרים מצאו את חבריהם ואלה הוכיחו להם שיש טעם לעבודתם.

בחורף 1943-1944, השלישי בגטו, חודשה פעילות הקן והיו בו שלוש שכבות: גדוד "בוגרים", גדוד "מנוף" וגדוד "לחורין".⁸⁹ איתור החברים מערי השדה התנהל בחשאיות גמורה ונבחרו רק מי ששידרו אמינות. האספות התקיימו בדירות פרטיות והחברים שמרו על מלוא הזהירות ועשו הכול כדי שלא לעורר חשד. אמצעי הזהירות לא פגמו בהתלהבות ובמסירות לעבודה, וכמו בחווה במרישין היו החניכים מוכנים לכל פעילות ולכל קריאה של הקן.⁹⁰

החברים התמודדו עם בעיות יומיומיות ומצוקות בשלושה נושאים עיקריים: מזון, תרופות וביגוד. בכל גדוד פעלה ועדת עזרה, שעל אף האפשרויות המצומצמות סייעה לחברים כל משך קיומו של הגטו.⁹¹ אחת הדוגמאות לכך הייתה מחלתה של לילית, חברת גדוד "לחורין", שחלתה בראשית חורף 1943. החשד היה שלקתה בדלקת ריאות, ופודה, מדריך הגדוד, ידע שעליו לעשות הכול כדי שלילית תקבל את העזרה הדרושה. בעזרת ידידים ומכרים השיג פודה את הסכמתה של ד"ר גינסבורג לקבל את לילית לבדיקה, והודות לחברי הקן שאספו מזון כדי להציל את לילית, הוטב מצבה והיא חזרה לאיתנה. המקרה של לילית מלמד על החשיבות הגדולה שהייתה למדריך ולקבוצה במקרים יוצאי דופן, שבהם היה היחיד חסר אונים ולא היה מסוגל להתמודד לבדו עם הבעיות היומיומיות במציאות החיים בגטו.

88 רובינשטיין מספר שקבוצתו לא הפסיקה להיפגש: "היינו נפגשים בינינו עם מדריכים ובלי מדריכים", ריאיון עם דובלין ורובינשטיין, ארכיון פרטי של הכותבת.

89 קשה לאמוד את מספרם של החניכים בכל השכבות ובכל התקופות. ראו: צור, עמ' 176. באוסף "השומר הצעיר" של גטו לודז' יש שלוש רשימות שמיות המעידות על כך שבגדוד "בוגרים" היו 48 חניכים, ובגדוד "לחורין" – 45 חניכים. ראו: אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.259.

90 הפעילות של גדוד "לחורין" התקיימה בדירתה של לילית ליברמן, והפעילות של גדוד "מנוף" בדירות של החניכים שהוריהם גורשו מהגטו. לאספות הגיעו החברים כיחידים, נכנסו מכמה כניסות ובשעת האספה הציבו תמיד שני חברים שעמדו על המשמר. ראו: פודה, *זיכרונות*, עמ' 147-148.

91 פודה, *זיכרונות*, עמ' 151-152. פודה כותב שגם לפני המלחמה הוכרו בגדוד שלו על שני מבצעים: מבצע הפרוטות ומבצע המזון, שם, עמ' 34. דובלין סיפרה כדלקמן: "העזרה ההדדית בתנועה הייתה דבר חשוב ביותר לאורך כל תקופת הגטו ולא נתנו לאף חבר ליפול". ראו: ריאיון עם דובלין ורובינשטיין, ארכיון פרטי של הכותבת.

לנוכח המצב התברר להנהגת הקן ששיטת העבודה ששימשה לפני המלחמה אינה מתאימה לתנאי החיים בגטו, המחייבים פעילות, שיטה ותוכן אחרים לגמרי.

הרי אנו סגורים ומסוגרים בתוך הגטו כבר כמה שנים. מה קורה בעולם הגדול? מה עולה בגורלם של אחינו היהודים בערים אחרות ובארצות אחרות? אופקינו נצטמצמו עד מאוד. שום ידיעה מן החוץ לא הגיעה אלינו. ידענו רק שאי-אפשר לחנך עוד כפי שחינכנו עד כה. אבל איך כן לחנך? לקראת מה לחנך?⁹²

במצב זה הציבה לעצמה הנהגת קן "השומר הצעיר" בלודז' שלושה יעדים:⁹³

1. לחזק את ידי הנוער שלא יתמוטט רעיונית ונפשית באווירת הרעב והכמיהה המתמדת למזון ולשובע.
2. להסתייג מאותם חוגים בגטו האחראים למצב ולסדר, ולהבהיר את תפקידם של רומקובסקי ועוזריו כעושי דברם של הגרמנים.
3. לחנך חברים נאמנים לעם ולתנועה.

עם חידוש הפעילות בתנועה החלה הנהגת הקן לשקול להרחיבו. בקן, שהפך למקום מקלט ומשען לעשרות בני נוער בגטו, היו באביב 1943 150 חברים, ובהמשך הצטרפו אליו חברים חדשים.⁹⁴ העבודה החינוכית בקבוצות ובגדודים הייתה רצינית וחברי המערכת של עדת "בני מדבר" כתבו:

מסביבנו מלחמה והקרבות נמשכים. עיתונים והודעות למיניהן מבשרים על ניצחונות ומפלות במערכה. גם אנחנו ממשיכים להילחם, אף שאצלנו אין שומעים הדי תותחים ומסוקי קרב, אבל הלחימה נמשכת. נלחמים בתנאים הסביבתיים, במחשבות וחושבים על העתיד... אנחנו עדת "בני מדבר" נלחמים ושומרים על מעמדנו. ההוכחה הניצחת לכך היא הוצאת עיתוננו כבר פעם שנייה. העיתון מביע את מחשבותינו, רגשותינו ורצונותינו לעתיד. ססמתנו היא להמשיך וללכת נגד הזרם.⁹⁵

92 פודה, זיכרונות, עמ' 148.

93 שם, עמ' 149.

94 גדוד "לחורין" הגיע ל-50 חברים והיה צריך לחלקו לשתי קבוצות. הפעם היה הדבר פשוט, משום שלחברים החדשים היו דירות חדשות. ראו: שם, שם.

95 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.262.1. חברי המערכת של עיתון "לחורין" כתבו מאמר דומה. ראו גם: אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.260.3. החניכים כתבו חיבורים בשם "העיתון יצא לאור", שביטאו את חשיבות הוצאת העיתון בעיניהם. ראו: אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.270.7; D1.270.9.

לספרייה שהקים גדוד "לחורין" אספו החברים כסף, חזרו על פתחי בתיהם של ידידים וקרובים וביקשו לרכוש את הספרים. לספרייה עצמה מסר הגדוד את אחד החדרים המוסווים ביותר שעמדו לרשותו ובמבצע נאספו כמאתיים ספרים – אוצר גדול כשלעצמו הן מבחינת כמותית והן מבחינה איכותית.⁹⁶ החברים קראו, הכינו הרצאות והביעו את דעתם ומחשבותיהם בנושאים מגוונים בחיבורים שנקראו "שאלונים" ובשיחות. בקיץ 1943 ערך גדוד "לחורין" סמינר בנושא המזרח והוא נפתח במפקד חגיגי. כל חברי הגדוד התייצבו כשהם לובשים חולצות לבנות, ולאחר שירת "תחזקנה" התיישבו הכול סביב לשולחן המדריכים והמומחים. האווירה הייתה חגיגית ועל הקירות הייתה תלויה תפאורה הקשורה לנושא. המתבונן היה מתקשה להאמין שהנאספים חיים בתנאי הגטו וסובלים חרפת רעב. בסמינר נערכה תחרות; הגדוד חולק לשתי קבוצות שהתחרו ביניהן על ידע ובקיאות. כל קבוצה הכינה 30 שאלות שנשאלה הקבוצה היריבה, ואת תפקיד השופטים מילאו כמה מדריכים.⁹⁷

באפריל 1943 כתב החניך יצחק:

אלה שלומדים הם אלה שאוהבים סדר ורוצים לדעת, משום שיש להם מטרה והם רוצים להיות הראשונים... אנחנו, שמטרתנו היא ארץ ישראל ובניינה, צריכים להיות מוכנים... עכשיו אנחנו חיים בתנאים קשים מאוד ובדרך כלל המחשבות נתונות לאוכל ולגודל המנה שמחלקים בעבודה... למרות זאת אנחנו חייבים... להתחיל לחשוב על עצמנו, על בניית אופיינו, ועל כך שהגטו לא יסחף אותנו ושלא נאבד את עצמנו...⁹⁸

ב-23 באפריל 1943 כתבה החניכה לילית:

... האופי שלנו עכשיו נתון לשינויים, לכן אנחנו צריכים לעצב אותו נכון, להעמיק עד כמה שאפשר את הידיעות שלנו ולהרחיב את אופקינו... הדרך שלנו קשה, אבל העובדה שאנחנו חיים בגטו אינה צריכה להשפיע על ההתפתחות הנפשית שלנו, להפך. הגטו פתח לנו את העיניים לתופעות רבות... איננו יכולים לעצור באמצע הדרך... עלינו להיאבק בעצמנו... וזקוקים למשמעת ברזל...⁹⁹

96 פודה, זיכרונות, עמ' 150. פודה סיפר בעדותו שהקמת הספרייה הייתה הצלחה בלתי רגילה והתברר שזה היה צורך חיוני ביותר. ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

97 שם, עמ' 51. לתחרות הוזמנו גם כמה נציגים של תנועות נוער ציוניות אחרות. ראו: פודה, "קן השומר הצעיר בגטו לודז'", עמ' 28.

98 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.237.

99 שם, D1.237.3; D1.264.3.

בשנת 1943 הפכה התבוננותם בחייהם האישיים ובחיי התנועה לבוגרת יותר. הם ידעו שהפעילות בתנועה היא שמסייעת להם להתמודד עם המציאות בגטו, ובה בעת הבינו שידע הוא כוח ומה שילמדו עכשיו יישאר אִתָּם לעד. הקריאה, הכתיבה, השיחות, הדיונים והאספות הביאו את חברי התנועה גם לתובנות יוצאות מן הכלל על כך שהחיים הקשים בגטו לימדו אותם דברים רבים, שספק אם היו לומדים אלמלא פרצה המלחמה.

מציאות החיים בגטו פגעה בתא המשפחתי, לא אפשרה למרבית ההורים למלא את חובותיהם הבסיסיות כלפי ילדיהם והעמידה את מערכת היחסים בתוך המשפחה בניסיונות קשים.¹⁰⁰ הילדים מילאו תפקידים של מבוגרים – היו ילדים שנאלצו לעזור בפרנסה ולעיתים אף לשאת בעול הפרנסה כולו.¹⁰¹ בחיבוריהם תיארו חברי הקן את מציאות החיים בגטו בשני תחומים מרכזיים: חיי היום-יום ומצבם הנפשי.¹⁰² בכתיבה בוגרת ומפוכחת תיארו את חייהם מנקודת ראותם האישית וכתבו על השגרה, הרעב, העבודה, הפחד, אבדן המוסר והציפייה לסוף המלחמה. החניכה חנה כתבה:

החיים בגטו הם גסיסה... אנשים החיים ברמה נמוכה כל כך אינם יכולים להתעלות מעל לאפרוריות החיים בגטו ונמצאים בחלום אפור שאין ממנו מוצא, ולא נותר אלא להמשיך עד אין סוף. אפילו באנשים כמונו, שיש להם מטרה ודרך, דבקה האפרוריות... אולם על אף הכול אנחנו יודעים שהדרך קיימת ועלינו להמשיך ללכת בה, וגם כשאין לנו אפשרות, עלינו לשמור על הדרך ולא להישבר...¹⁰³

ב' 31 באוקטובר 1943 כתב החניך צבי:

... אסור לחשוב על האתמול, צריך לרכז את כל הכוח כדי לעבור את המחר... התכניות שלנו לעתיד נראות בדמיון בצבעים בהירים, אבל כשחוזרים למציאות רואים חושך, ובחושך באות הידיים להרוס אותנו ולחנוק את נשימתנו האחרונה... אסור להיכנע. אם החזקנו מעמד עד היום, זה סימן שאנחנו יציבים ושיש לנו רצון חזק. האופטימיות תמיד מנצחת.¹⁰⁴

100 אונגר, לודז', עמ' 370-377.

101 שם, עמ' 378-379.

102 צור, עמ' 184.

103 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.263.3.

104 שם, D1.264.4.

ארץ ישראל ומשמעותה בקרב חברי התנועה

ארץ ישראל תפסה מקום מרכזי במשנה החינוכית של "השומר הצעיר" כמוקד הזדהות ויעד שאליו צריך להגיע כחלק מתהליך ההגשמה. דווקא במצב החריג והקשה כל כך הפכה ארץ ישראל בשביל חברי התנועה לאנטייתזה למציאות החיים בגטו - האופטימיות נותרה בעינה וככל שחלף הזמן קיבלה ארץ ישראל משמעות ייחודית למציאות החיים בגטו והפכה לסמל ולחלום מיסטי. חלום זה שימש לחניכים כלי להשרדותם בגטו והמסר היה ברור ופשוט: מי שהפסיק לחלום על ארץ ישראל, איבד את היכולת לשרוד.¹⁰⁵

החניכה הדסה כתבה בעיתון "בני מדבר" מאמר בשם "מחשבות":

... אני רוצה להילחם ולהיות חופשית לא רק בשביל עצמי, אלא גם בשביל אחרים. אבל איך? איך להשיג ארץ וחופש מידיהם של אלה שמדכאים אותנו? ... פתאום כשחשבת על זה... החלטתי להיות יחד עם האחים שלי ולהילחם על ארץ ישראל למעני ולמען כולם. אני מקווה שעניי הוריי יראו את הרי ירושלים ואת גלי הים התיכון וירגישו חופשיים. אנחנו נילחם ונגיע למטרה! חייבים לראות את ארץ ישראל כמדינה יהודית חופשית! ...¹⁰⁶

בעניין זה כתב החניך צבי:

... אנחנו חייבים לבצל את הזמן - ימים, חודשים ושנים שעוברות... אנחנו קרובים לסוף המלחמה, קרובים ליישום המטרות והחלומות... יגיע היום שהכוחות הצעירים יגשימו את עצמם בבניית ארץ ישראל ובעבודה למען העם היהודי... לכן אנחנו מכוונים את העבודה שלנו בכיוון ארץ ישראל, כי בשבילנו היא הארץ המובטחת... אנחנו... הדור החדש, חיים באמונה שנחזור לארץ האבות...¹⁰⁷

נראה שמציאות החיים בגטו יצרה שלב נוסף, חדש, במשנת החינוכית של תנועת "השומר הצעיר" בפולין.¹⁰⁸ חברי התנועה בגטו לודז' לא איבדו את התקווה לעתיד טוב יותר וגם בחודשים האחרונים לקיומו של הגטו המשיכו להאמין בגאולתם הפרטית, שסופה השחרור והעלייה לארץ ישראל.

105 צור, עמ' 179, 181-182.

106 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1262.19.

107 שם, D1.260.12.

108 החוקר צבי לם סבור שהיו שני שלבים במימוש המשנה החינוכית של תנועת "השומר הצעיר" בפולין. צבי לם, שיטת החינוך של השומר הצעיר, סיפור התהוותה, ירושלים: מאגנס תשנ"ח, עמ' 29-31. אני נוטה להסכים לדעתו של פודה הסבור, שככל שחלף הזמן התחזקו בחניכים הרצון לחיות ותקווה לעתיד, לשינוי ואולי אף לגאולה. ראו: פודה, זיכרונות, עמ' 190-191.

בראשית פברואר 1944 חודשו הגירויים ותושבי הגטו התבשרו שהגרמנים דורשים לעבודות מחוץ לגטו 1,500 צעירים בריאים שיזכו לתנאים טובים.¹⁰⁹ המגורשים היו מיועדים לעבודה במחנות העבודה בצ'נסטוכובה (Częstochowa) ובסקרז'יסקו קמינינה (Skarżysko Kamienna).¹¹⁰ כדי שלא לפגוע במערך העבודה בגטו נבחרו המועמדים לגירוש מקרב עובדי המנהל והשירותים ונדרשו לעבור בדיקות רפואיות.¹¹¹ האירועים התפתחו בקצב מהיר ועוד בטרם הספיקה הנהגת הקן להבין את חומרת המצב, כבר נדרשו חברי ההנהגה והמדריכים להתייצב לגירוש.¹¹² זה אחר זה הסתתרו כל המדריכים, ופודה לבדו נותר היחיד מהנהגת הקן שלא נדרש להתייצב. "כעת נפל על שכמי עול ארגון קן 'השומר הצעיר' כולו, כדי להציל את החברים שהיו מיועדים לגירוש", כתב בספרו.¹¹³ הגדודים והקבוצות נקראו בדחיפות לדון במצב ולחברי התנועה לא היה ספק שיש לעשות הכול כדי להציל את החברים המיועדים לגירוש. ההחלטה הייתה ברורה: לא להפקיר את אנשי הקן גם במחיר הוויתור על מנות המזון של החברים.¹¹⁴

עזרה הדדית בתנועה

מצוקת החברים ומשפחותיהם הפכה למוחשית, ומאחר שכבר לא היה אפשר להסתפק רק בהחלטות, הועמדו עתה הקשרים בין חברי הקן למבחנם האמיתי. לכולם היה ברור שאם לא יצליחו לגייס במהירות את מנות המזון, לא יחזיקו החברים מעמד ויאלצו להתייצב לגירוש. אלא שבפועל הייתה המציאות קשה בהרבה: מאחר שרבים מהמגורשים הסתתרו, ומספר המתייצבים היה קטן, הודיע היודנראט שקצבת המזון תישלל ממשפחתו של כל מי שלא יתייצב לגירוש.¹¹⁵ משמעות הדברים הייתה,

109 הידיעה על כך התפרסמה ב־8 בפברואר 1944. ראו: אריה בן מנחם ויוסף רב, *ברוניקה של גטו לודז'*, כרך ד', ירושלים: יד ושם (תשמ"ט), עמ' 128-131.

110 אונגר, *לודז'*, עמ' 522. ב־4 במרץ 1944 עזבה את הגטו הקבוצה הראשונה ובה 750 יהודים, שהועברו לצ'נסטוכובה, לעבודה במפעלי האסאג (Hasag). כעבור שבוע יצאה הקבוצה השנייה, ובה 850 יהודים, לעבודה בסקרז'יסקו קמינינה. ראו: שם, עמ' 523.

111 פודה, *זיכרונות*, עמ' 157; אונגר, *לודז'*, עמ' 522-523; צור, עמ' 170; Poznanski, עמ' 142-143.

112 חברי תנועות הנוער בגטו לא ראו בחברי המפלגות המבוגרים סמכות מספקת והיחסים עמם התנהלו לרוב במישור התועלתי, הענייני: מציאת מקומות עבודה טובים לחברים, הוצאת חברים מרשימת הגירוש וקבלת עזרה חומרית. ראו: אונגר, *לודז'*, עמ' 430. מהראיונות שקיימתי עם ניצולים חברי התנועה למדתי שהאדם שעסק בעניינים אלה היה ארסטר.

113 פודה, *זיכרונות*, עמ' 157-158. "ב־1944 זה היה משהו אחר, זה היה ממש מפעל, ולמפעל הזה הייתה השפעה חזקה מאוד גם מוראלית", עדות פודה, *איו"ש*, O33/C3087, עמ' 16.

114 פודה, *זיכרונות*, עמ' 163-164; צור, עמ' 171.

115 מאחר שרוב המגורשים לא התייצבו לוועדה הרפואית שמיינה את המגורשים, ב־21 בפברואר 1944 ערכה משטרת הגטו חיפויים מבית לבית – מבצע שתוצאותיו היו מועריות. ראו: צור, עמ' 170-171; אונגר, *לודז'*, עמ' 523; Poznanski, עמ' 146.

שחברי הקן נדרשו לגייס כמות מזון עצומה, ובחישוב פשוט הגיע מספר המגורשים ובני משפחותיהם ל-24 נפש. ועדות העזרה החליטו לחייב כל חבר בקן לתרום מדי שבוע שתי צלחות מרק ומאה גרם לחם, וכך 50 גרם סוכר ו-50 גרם קמח וגריסים מדי שבועיים. נוסף על כך נערך גם מבצע של איסוף כסף, תפוחי אדמה, קליפות תפוחי אדמה, סלק, סוכר וצנון. חברים רבים התחייבו לתרום מנת לחם נוספת, מ"משקל היתר" של כיכרות הלחם שחולקו במאפיות (היינו מכיכרות ששקלו יותר מ-500 גרם). המזון נאסף בשתי תחנות חלוקה, ושליחים מיוחדים הביאו אותו מדי יום למקומות המחבוא וחילקו אותו לחברים. לבני משפחותיהם של המסתתרים חילקה התנועה תלושי מזון מיוחדים, ולמרות המאמצים הגדולים הורע מצבם של החברים המסתתרים ואט אט אחזו בהם ייאוש וחוסר תקווה. הם חיו במצב של ניתוק, בצפיפות וברעב, ואיש לא ידע מתי יסתיים פרק המסתור ואילו עונשים עוד צפויים להם.¹¹⁶

מבצע הגירוש למחנות העבודה הסתיים ב-20 במרץ 1944. מפעל העזרה ההדדית עודד וחיזק הן את החברים והן את המסתתרים, ולאחר המבצע הרגישו החברים סיפוק ואושר לנוכח העובדה שאיש מחברי הקן לא נמנה עם המגורשים.¹¹⁷ יש להניח שהחברים התלכדו למשימה משום שהמסגרת התנועתית אפשרה להם להחזיק מעמד בזמן הגירוש, ומעל לכול היה חשוב להם להציל את חבריהם – מעשה הצלה שאינו יוצא דופן בגטו.¹¹⁸

באביב 1944 חזרו החיים בגטו לשגרה והפעילות בקן חזרה במפתיע למסלולה. השמועות והדיווחים על הקרבות בחזית, ובעיקר על המפלוגות הגרמניות, לא פסקו, אך איש לא ידע עד כמה יש בהם ממש. האווירה הכללית השתפרה, ושוב ניעורו בקרב החברים התקוות שאולי בכל זאת יצליחו לשרוד ולהינצל.¹¹⁹ גדוד "לחורין" קיבל מהיודנראט חלקת אדמה שהפכה מוקד לפעילות התנועה, וביודנראט הייתה מחלקה שחילקה זרעים ונתנה ייעוץ.¹²⁰ באפריל 1944 כתבו החניכים מגדוד "לחורין" חיבור על "העבודה שלנו במסגרת הגטו". החניכה טובה כתבה ב-17 באפריל 1944:

116 פודה, *זיכרונות*, עמ' 168-169. לשני מכתבים המביעים מצוקה, שכתב ארסטר ב-16 וב-17 בפברואר 1944, ראו שם, עמ' 169, 171.

117 פודה העיד לימים שבדיעבד זה היה אחד המפעלים הגדולים ביותר של התנועה. "אף אחד לא התייצב לעבודה – לא נכנענו", ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

118 חברי תנועות הנוער הציוניות שמרו על קשרים עם בעלי תפקידים בכירים במנהלת הגטו ונעזרו בהם בשעת הצורך להוצאת חברים מרשימות הגירוש. ראו: אונגר, *לודז'*, עמ' 430-432.

119 פודה, *זיכרונות*, עמ' 173.

120 ב-8 באפריל 1944 פרסמה מחלקת המשק בגטו חוזר מיוחד בנושא שטחים חקלאיים לעיבוד. החלוקה נעשתה בפיקוחם של קליגר ויעקובוביץ. ראו: בן מנחם ורב, *כרוניקה של גטו לודז'*, כרך ד', עמ' 277.

... הגדוד מקים חומה בינינו לבין חיי היום-יום האפורים בגטו ומחזיר את המחשבות על חירות ושוויון. הגדוד מחליף בשבילנו את בית הספר ומאפשר לנו התפתחות רוחנית. לכן העבודה בגדוד היא הכרחית... העובדה שבכל אספה חסרים כמה אנשים אינה צריכה לרפות את ידינו. עבודתנו צריכה להתבסס על לימודים ועל השאיפה להצליח כפרטים... השיחות והדיונים הם התעמלות טובה לשכל... אני סבורה שגם השירה חשובה מאוד... כי בזמן השירה אנחנו עוברים עם מחשבותינו לארץ ישראל...¹²¹

ב־17 באפריל 1944 כתבה החניכה שושנה:

... אנחנו חייבים להתמודד עם המכשולים במלוא הכוח... יש להקדיש יותר מחשבה ולהתעמק בחיים הפרטיים של החברים לפני שמחליטים להוציא מהקבוצה את החברים שמפריעים בעבודה... עלינו להקדיש כל רגע פנוי לקריאת ספר... וללמוד יותר. ללמוד בקבוצות את השפה העברית... וחייבים גם לבחור ועדה, שתתעניין בחיי החברים, שתבקר בביתם ותבדוק את הסיבה מדוע הם אינם מגיעים...¹²²

חלק מהחניכים ציינו בחיבוריהם לא רק את האווירה העכורה בגדוד, אלא גם את העובדה שהעבודה בקבוצות נעשתה בלתי יעילה, וכי פחות חברים הגיעו לאספות. ב־14 באפריל 1944 כתבה החניכה דבורה:

האם בתנאים הנוכחיים בגטו אפשר לבצע עבודה במסגרת הגדוד?... בכל זאת אני חושבת שעל אף התנאים אסור לנו להפסיק לעבוד, כי מה נותר לנו?.. אני סבורה שכרגע אסור לנו להישבר ועלינו להיאבק במכשולים... בזמן הקרוב עלינו להתפתח ואל לנו לשכוח כי השנים עוברות... עלינו לעצב אדם מחושב שמטרתו להיות בדמות "השומר"...¹²³

מעניין שדווקא לאחר הגירוש של ראשית 1944, ארבע שנים לאחר הקמת הגטו, המשיכו החניכים לכתוב על החשיבות שבחידוש הפעילות התנועתית, ובאופטימיות יוצאת דופן מתחו ביקורת על ההנהגה ודרשו להמשיך בעבודה מעשית ולא להיכנע למצב הבלתי אפשרי בגטו. מחיבוריהם של חניכי "השומר הצעיר" בגטו לודז' אנו למדים שהפעילות התנועתית החזירה להם את המחשבות על חירות ושוויון, היוותה תחליף לבתי הספר ובכך אפשרה להם להתפתח, פיזית ורוחנית. מנגד,

121 אוסף "השומר הצעיר" בגטו לודז', א"מ, D1.240.3; D1.240.8.

122 שם, D1.240.9.

123 שם, D1.240.17.

החיים במציאות, העבודה וההתחייבויות כלפי הבית גולו מהם זמן ואנרגיה רבים, מה שפעמים רבות מנע מהם להגיע לאספות. יתרה מזו, מסיבות רבות לא כל חבר השקיע מידה שווה של השקעה בעבודתו בגדוד, ועל היקף הבעיה תעיד העובדה שהרוב כתב על חשיבותה ותפקידה של הוועדה הסוציאלית. החברים ציפו שהוועדה תתעניין בחיי הפרט, תבקר בבתי החברים ותבדוק מדוע אינם מגיעים לאספות – דבר שלא היה מקובל בתנועת "השומר הצעיר" שלפני המלחמה. כתיבתם של החניכים באפריל 1944, לאחר שנים של מצוקה וכארבעה חודשים לפני חיסול הגטו, מעוררת לא רק הערכה רבה, אלא גם ובעיקר מלמדת עד כמה לא היו תושבי הגטו מודעים לרצח היהודים ולצפוי גם להם, ועל כך שהמשיכו בשגרת חייהם בציפייה לסוף המלחמה. מצב זה מוכיח בעליל שתנועת "השומר הצעיר", שבמשך כל תקופת קיומו של הגטו דגלה בנייתו מן החברה הסובבת אותה ובשמירה על העקרונות המוסריים והחברתיים של חניכיה, היא שהביאה בסופו של דבר להישרדותם של החברים כתנועה וכיחידים.¹²⁴

היערכות לפעולה לקראת אפשרות חיסולו של הגטו

ב-23 ביוני 1944 חודשו הגירושים ומאות צעירים נשלחו לעבודה מחוץ לגטו.¹²⁵ הפעילות בקן נמשכה כסדרה והגדודים והקבוצות ערכו את אספותיהם בדירות פרטיות. הנושאים שעלו בשיחות החניכים הפכו יותר ויותר לפוליטיים, והחברים שמרו על קשר עם מי שקיבלו עיתונים גרמניים והקשיבו לרדיו. בסוף יולי 1944 הגיעו לגטו ידיעות ברורות על כך שהגרמנים נסוגים מפני הצבא האדום ושהגטו עומד לפני חיסול וגירוש תושביו. את הידיעות על המצב בחזית אישרו יהודים שעבדו עם הגרמנים במנהל הגטו, ובשטח נראו הכנות מעשיות לנסיגה. למרות הכול לא האמינו כל תושבי הגטו שכך אכן יקרה, ולא ידעו אם לשמוח או לבכות.¹²⁶

ב-2 באוגוסט 1944 הודבקו על קירות הבתים בגטו מודעות ובהן נכתב, שהואיל והחזית מתקרבת ללודז', יועבר הגטו כולו, לרבות מפעלי התעשייה על עובדיהם, לגרמניה. רוב מקומות העבודה נסגרו וההמונים מילאו את הרחובות, התרוצצו ודיברו על דבר אחד בלבד – לנסוע או שלא.¹²⁷

תנועות הנוער למיניהן התכוננו וניסו להתארגן לבניית מקומות מסתור ובונקרים שיאפשרו להתחמק מהגירוש, אבל כשהגיעו ימי החיסול הסוערים התברר עד כמה התכניות לא היו ריאליות.¹²⁸ רוב חברי קן "השומר הצעיר" החזיקו

124 ריאיון עם פודה, ארכיון פרטי של הכותבת.

125 צור, עמ' 172; בן מנחם ורב, *כרוניקה של גטו לודז'*, כרך ד', עמ' 444; אונגר, *לודז'*, עמ' 526-532.

126 פודה, *זיכרונות*, עמ' 200; פודה, "קן השומר הצעיר בגטו לודז'", עמ' 34.

127 פודה, *זיכרונות*, עמ' 200-201; אונגר, *לודז'*, עמ' 536-537.

128 בדומה לשאר התנועות בגטו לודז' גם תנועת "השומר הצעיר" לא התארגנה לקראת התנגדות ומרד. על הסיבות לכך ראו: גוטמן, "יחודו של גטו לודז'", עמ' סח-עב; אונגר, *לודז'*, עמ' 434-440, 557-556; צור, פודה, "הרהורים על יחודה של המחתרת בגטו לודז'".

מעמד והיו כל הזמן בתנועה מאזור לאזור, מבית לבית, כדי שלא להימנות עם המגורשים.¹²⁹ "בתמימותנו חשבנו שמספיק להתארגן בקבוצה, לאגור קצת מזון ולמצוא מרתף מתאים, או מקום מסתור כלשהו. האקציות הפתאומיות של הגרמנים טרפו לנו את כל הקלפים. על פגישות מסודרות ואסיפות חברים אי אפשר היה אפילו לחלום."¹³⁰

היום הגורלי הגיע ב-29 באוגוסט 1944, כאשר 30 "שומרים", בנים ובנות, ישבו על תרמילי הגב שלהם וניסו להחליט אם להצטרף לטרנספורט האחרון יחד עם 67 אלף יהודי הגטו שכבר גורשו, או לרדת למחתרת ולנסות להסתתר במרישין. מישהו העלה רעיון לעבור לחלק ה"ארי" של העיר, אולם המציאות טפחה על פניהם, משום שבעודם מתלבטים פרצו היחידות הגרמניות למרישין והקיפו את האזור. הגרמנים ריכזו במהירות את שארית היהודים על רציף שלוחת הרכבת ומשם הובילה רק דרך אחת – לקרונות המשא הנוסעים למחנה אושוויץ.¹³¹

סיכום

תנועת "השומר הצעיר" פעלה בגטו לודז' במשך ארבע שנים וארבעה חודשים בתנאים ייחודיים ושונים מאלה שהתקיימו בגטאות גדולים אחרים בפולין. היחיד בגטו היה נתון במאבק יומיומי להישרדות וכל מחשבותיו היו נתונות לאוכל. במצב זה ניסתה תנועת "השומר הצעיר" לשמור בכל כוחה על זקיפות קומתם של חבריה וקיימה פעילות חינוכית וחברתית מרשימה, שהתבססה על פעילותו של קן "השומר הצעיר" בלודז' לפני המלחמה. יכולת הישרדותו של קן "השומר הצעיר" עם הכניסה לגטו (1940), בעת החזרה לגטו לאחר חיסול החווה במרישין (1941) וגם לאחר ה"שפרה" (1942), מלמדת על כך שיסודות החינוך "השומרי", שעוצבו בווינה ב-1917, עמדו גם במבחן המציאות הקשה בגטו.

להתנהגותו של מרדכי חיים רומקובסקי, יו"ר היודנראט, שנהג ביהודי הגטו בקשיחות וביד קשה למן כיבושה של העיר ועד לחיסול הגטו בקיץ 1944, אין אח ורע בגטאות אחרים, כמו גם לסמכויות שהעניקו לו השלטונות הגרמניים ולנאמנותו כלפיהם.¹³² מצב דברים זה, והאווירה הקשה ששררה בגטו, הם אשר הביאו את תנועת "השומר הצעיר" בלודז' להחלטה לשמור בקנאות על ערכיה המוסריים ושלא לשתף פעולה עם תנועות ומפלגות אחרות, שבחרו במדיניות של נאמנות עיוורת לרומקובסקי.

תנועת "השומר הצעיר" בגטו לודז' עסקה בפעילות חינוכית וחברתית מתוך בחירה מודעת ובמגמה להתנתק מהאווירה הכללית בגטו. החברים ראו בכך התנגדות

129 פודה, זיכרונות, עמ' 203.

130 שם, שם.

131 שם, עמ' 203-205.

132 גוטמן, "ייחודו של גטו לודז'", עמ' מז-מח; אונגר, לודז', עמ' 549-553.

פסיבית לרומקובסקי, שמנע מתנועות הנוער ומהמפלגות בגטו לאתר מנהיג שיוכל לעמוד בראשן ולהתוות את דרכן באותם ימים קשים.¹³³ יהודי לודז' ותנועת "השומר הצעיר" בכללם, פעלו בגטו בהתאם לתכתיבי המציאות - מציאות שלא הותירה להם כל ברירה להתנהגות אחרת. לכן, במציאות החיים שנוצרה בגטו לודז', בחרו חברי "השומר הצעיר" להמשיך בשגרת חייהם בציפייה לסוף המלחמה, והפעילות בתנועה הייתה עבורם קרן אור באפלה מתמשכת,¹³⁴ שאפשרה להם לשמור על צלם אנוש ולהמשיך לחלום על ארץ ישראל.

אסתר דובלין, חניכת "השומר הצעיר" בגטו לודז', היטיבה לימים לסכם זאת בעדותה: "אם דבריי יישארו עדות לדורות הבאים, אזי עליהם לדעת ולזכור - הקבוצה בתנועה היא שהחזיקה אותנו בחיים".¹³⁵

133 פודה, "הרהורים", עמ' 63-64.

134 ריאיון עם אביבה ברטל, ארכיון פרטי של הכותבת.

135 עדות אסתר דובלין, איו"ש, O3/5492, עמ' 6.